

K SOUVISLOSTEM MEZI EKONOMIÍ A ETIKOU

Marie Bohatá^{a,b}

Abstract

Relationship Between Economics and Ethics

The aim of the paper is twofold: to point out important milestones in the development of the relationship between ethics and economics, and to present some examples of approaches aiming at re-integrating disciplines often perceived as antagonistic. There is, however, a wide variety of concepts and views trying to bring both disciplines closer, and the paper gives the reader a taste of different points of view, especially those less known and not mirrored in the Czech economic literature. The author is of the view that these concepts could inspire reflections on and efforts to tackle economic and societal problems that are becoming increasingly complex and interdisciplinary. Despite many calls to develop holistic approaches to knowledge acquisition and dealing with complexity in the contemporary world, we are witnessing continuous specialization of individual scientific disciplines, including the detachment of economics and ethics.

Keywords: Economics, ethics, rationality, efficiency

JEL Classification: A12, A13, B1, B2

Úvod

Inherentní rozpor mezi čistě ekonomickým a obecným etickým uvažováním se promítá do diskuse týkající se vztahu individualismu a kolektivismu, trhu a státních intervencí, národní a globální ekonomiky či krátkodobého a dlouhodobého horizontu¹. Cílem této stati

a CERGE-EI, Praha

b Vysoká škola ekonomie a managementu, Praha
Email: marie.bohata@cerge-ei.cz

1 V době koronavirové pandemie a ve snahách o její řešení se tento rozpor vyjevuje se zvýšenou naléhavostí. Zjednodušeně řečeno stojí proti sobě záchrana lidských životů na jedné straně a záchrana ekonomiky na straně druhé. Jednotlivci vnímají tuto situaci primárně subjektivně především s ohledem na své konkrétní podmínky dané zdravotním stavem, životní zkušeností, věkem, ekonomickou situací a rolí ve společnosti, ale její odborná reflexe bude jistě hrát významnou roli při koncipování hospodářské politiky. Lze se domnívat, že tato reflexe se promítne i do rozvoje ekonomické a etické teorie i jejich vzájemného vztahu. Určitou paralelu lze v tomto směru spatřovat ve skutečnosti, že finanční a ekonomická krize z let 2008–2009 zvýšila zájem o řešení etických otázek a přinesla např. nové podněty týkající se spravedlnosti v rozdělování a s tím související možnosti překonávání propastných rozdílů mezi extrémní chudobou a extrémním, stále koncentrovanějším bohatstvím (např. Arvidsson, Adam, Peitersen, 2013).

je upozornit na některé inspirativní myšlenkové proudy, které by se mohly stát východiskem pro žádoucí sblížení ekonomických a etických přístupů.

Pohled na vztah ekonomie a etiky se v průběhu vývoje měnil. Ekonomie a etika mají společné kořeny ve filozofii a učení církví a existuje mezi nimi řada souvislostí, které uznávala ještě klasická (politická) ekonomie, ale od vzniku neoklasické ekonomie dominuje antagonistické vnímání jejich vzájemného vztahu. Emancipace ekonomie spočívající v jejím separování od sociálních vztahů² souvisí s prosazováním moderních hodnot, jako jsou zejména objektivita, efektivita, individualita, autonomie či nezávislost. Ekonomie řešící problém optimální alokace omezených zdrojů a rozdělování nákladů a výnosů je chápána jako věda deskriptivní, zatímco u etiky hledající odpovědi na otázky, co je dobré a spravedlivé, je zdůrazňována její normativní dimenze. Situace je však složitější. Ekonomie se nemůže zcela vyhnout normativním soudům a etika má nejen normativní, ale i analytickou a deskriptivní teorii.

Zastánci separace ekonomie zdůrazňují její objektivitu a poukazují na rozporuplnost etických teorií. Je známým faktem, že jednotlivé etické systémy si navzájem odporují, protože používají odlišná kritéria. Základní kritéria jsou orientována na důsledky (konsekvencialismus), povinnosti dané různými autoritami včetně rozumu či církví (deontologie) a ctnosti (Aristotelská etika). Všechny etické teorie však mají společný ústřední koncept, jímž je dobro. Etické systémy se navzájem doplňují a současná etická teorie překonává problém rozpornosti či neexistence nadřazeného univerzálního principu intuitivismem, který předpokládá používání zdravého rozumu (*common sense*).

Ale i ekonomie sestává z celé řady různých škol s odlišným chápáním individuálního ekonomického jednání, úlohy státu a trhu a společenských institucí. Dokladem toho je neexistence univerzální definice ekonomie. Hledání souvislostí mezi ekonomikou a etikou je proto úkol velmi komplikovaný a nelze jej řešit na obecné úrovni.

V této stati se pokusíme představit některé přístupy promítající ústřední etický koncept dobra do ekonomického uvažování. Zaměříme se především na interní relaci mezi etikou a ekonomikou, nikoliv na relaci externí ve smyslu aplikace etických norem na oblast ekonomie³. Nejde tedy o aplikovanou etiku analogickou např. lékařské etice aplikující etické normy na oblast medicíny.

1. Milníky ve vývoji vztahu mezi ekonomikou a etikou

Vztah mezi etikou a ekonomikou je komplexní a jeho chápání procházelo v průběhu vývoje značnými proměnami. Různé teoretické školy a různí autoři tento vztah vnímali a vnímají

2 K. Polanyi popisuje tuto situaci jako tzv. Velkou transformaci (Polanyi, 1944).

3 Na tomto poli se již do určité míry angažuje politická ekonomie.

odlišným způsobem. Od Aristotelovy triády etika, ekonomie, politika byla ekonomie ve své klasické podobě součástí morálních věd⁴. Etika hrála instrumentální roli pro dobrý život společnosti a ekonomie i politika z ní vyrůstaly. Takové chápání ekonomie bylo příznačné ještě pro J. S. Milla, který završil vývoj klasické ekonomie. Svou vlastní etickou teorií utilitarismu odmítl Benthamovu teorii lidské podstaty charakterizovanou úzkým, hedonisticky definovaným vlastním zájmem. Odklonil se od radikálního pojetí principu užitku, považujícího egoistické cíle člověka za motivační faktor jeho ekonomického jednání. J. S. Mill charakterizoval lidské jednání pomocí tří faktorů, a to morálních (rozum a svědomí), estetických (představitivost) a altruistických (láska k bližnímu), a tím dospěl i k širšímu chápání užitku. Princip užitku ve smyslu největšího štěstí člověka považoval za základ morálky. Jinak řečeno, cíl lidského jednání byl pro J. S. Milla současně standardem morálky (Mill, 2011). Svě bádání na poli utilitarismu spojoval i s otázkami spravedlnosti rozdělování. Instituce nepovažoval za neměnné, ale naopak usiloval o jejich reformy. Ve zkratce lze konstatovat, že jeho úvahy zasahující do řady souvisejících oborů sledovaly jediný cíl, a to uzpůsobit společnost tak, aby v ní každý člověk mohl nalézt uspokojivé životní podmínky (Holman *et al.*, 2006).

Všeobecně se traduje, že zásadní zlom v chápání ekonomie nastal se vznikem neoklasické ekonomické teorie, která se profilovala jako protiklad etiky. Popřela jakékoliv morální úvahy, které by mohly motivovat lidské chování, protože prohlásila ekonomickou racionalitu za jediné kritérium rozhodování. Prezentovala se jako objektivní a po vzoru přírodních věd co nejvíce formalizovaná věda, která není svázána s žádnými hodnotami.

Zamagni (2013) s tímto rozšířeným výkladem nesouhlasí. Tvrdí, že moderní ekonomie byla inspirována individualistickým paradigmatickým, které nahradilo dosavadní holistické paradigma, a že k tomuto vývoji významně přispěli T. Hobbes a B. de Mandeville. Pro Hobbesa byl základem společenského života strach a jeho radikalismus podporovaný zkušeností třicetileté války vedl k odmítnutí občanského humanismu. Interpersonální vztahy může podle Hobbesa (Hobbes, 2012) zprostředkovávat pouze stát, a to silově. De Mandeville dokonce tvrdil, že dobrý společenský život neumožňují ctnosti, nýbrž záporné vlastnosti pramenící z přírodní podstaty člověka (Hundert, 1994). Ctnosti jsou přínosné pouze pro malé společenství, jako je např. rodina, ale ve velkém společenství vedou jen k chudobě.

Zamagni je přesvědčen, že po kritice občanského humanismu, s níž přišli Hobbes a de Mandeville, bylo nutno nalézt nové etické základy, jež by reflektovaly individualistickou perspektivu. Pro A. Smithe, považovaného za zakladatele moderní ekonomie,

4 Na University of Cambridge byla ekonomie zařazena v cyklu morálních věd od časů A. Smithe až do poloviny 30. let minulého století.

se stal východiskem z dané situace vlastní zájem, který není vnímán záporně, protože společně s vlastním zájmem ostatních účastníků směny naplňuje zájem celé společnosti. Vlastní zájem je tak kompatibilní se zájmem veřejným (Smith, 2017). Poznamenejme, že sám Zamagni uznává, že jeho interpretace Smithe jako „občanského ekonoma“ není častá. Vychází však nejen z *Teorie morálních citů*, kde je občanská tradice zcela zřejmá (Smith, 2005), ale i ze skutečnosti, že Smith v *Bohatství národů* považuje směnu věcí za typický projev lidské sociability v civilizované společnosti (Smith, 2017).

Vývojem moderní ekonomie, jež odmítala etiku, se podrobně zabývá Sen (1987). Příčinu spatřuje v nepochopení Smithova odkazu, jež se projevilo tím, že Smithovo motivační schéma vysvětlující směnu zboží a služeb začalo být interpretováno jako motivační schéma obecné. Smith – podle Sena – v prvé řadě morální filozof a poté ekonom – nikdy netvrdil, že vlastní zájem je kritériem jediným. Pouze demonstroval, že sledování vlastního zájmu motivuje směnu.

Rozvoj neoklasické teorie je spojen s pronikáním ekonomického uvažování do všech sfér života společnosti. Tento tzv. ekonomismus se projevoval dvěma elementárními formami, a to deterministickou, znamenající nemožnost brát v úvahu etické principy, a redukcionistickou, považující etické principy za nepotřebné.

Teprve rozvoj ekonomické vědy v podobě institucionální ekonomie, opírající se o formální a neformální instituce, vznik teorie veřejné volby zabývající se procesy kolektivního rozhodování, ekonomie blahobytu kladoucí důraz na spravedlnost v rozdělování, behaviorální ekonomie zkoumající skutečné chování lidí a teorie agencie (agent–principál) řešící problém zastupování při oddělení řízení od vlastnictví, pomáhá mírnit dominující antagonistický vztah mezi ekonomikou a etikou.

Je tedy zřejmé, že moderní ekonomie i etika se ke škodě obou disciplín vyvíjely izolovaně. Ale i přesto se snahy o jejich vzájemnou inspiraci jen velmi obtížně prosazují. Podle Ulricha (2013) ani opatrné návrhy Sena (1987) a Hausmana a McPhersona (1996) uznat vedle „inženýrského“ přístupu k ekonomii i „etický přístup“ a spojit obě tyto perspektivy nezískaly téměř žádnou pozornost ze strany hlavního proudu⁵. Až v posledních letech můžeme pozorovat jisté sbližování, které předznamenává možnost vývoje kooperativnějšího vztahu mezi oběma disciplínami. Lze se domnívat, že stále ještě mladá a rozvíjející se interdisciplinární hospodářská etika zasahující do filozofie, ekonomie a politiky se může stát katalyzátorem tohoto vývoje směrem ke vzájemnému obohacování.

5 Etický přístup zahrnuje otázky motivace, spravedlnosti, sociální problémy a klade si otázky, jak má člověk žít. Ústředním problémem inženýrského přístupu je hledání prostředků k dosahování cílů (nějak stanovených), a to za určitých, mnohdy dosti jednoduchých předpokladů o chování jednotlivých subjektů. V dílech velkých ekonomů jsou přítomny oba přístupy, avšak v rozdílné míře.

2. Racionalita, efektivita a etika

Koncept racionality má v ekonomii významné místo. Lze samozřejmě diskutovat o tom, zda je správné přistupovat k popisu lidského chování prostřednictvím racionality, protože lidé se ve skutečnosti nechovají vždy racionálně. Problém nespočívá ve ztotožnění skutečného a racionálního jednání, protože se ukazuje, že každý typ iracionality by mohl vést k ještě chybnějším závěrům, ale v tom, jak je racionální chování charakterizováno⁶. V hlavním proudu neoklasické teorie se setkáváme s dvěma hlavními způsoby definování racionality. Jeden považuje za racionalitu konzistenci v rozhodování, druhý ji ztotožňuje s maximalizací vlastního prospěchu. Samotnou konzistenci, ať jsou její konkrétní podmínky jakékoliv, však lze jen stěží považovat za postačující. Musí existovat alespoň nějaká vazba mezi cílem a způsobem, jímž ho chceme dosáhnout. Konzistence je proto nutnou, nikoliv postačující podmínkou racionality. Problém druhého přístupu k racionalitě znamená značné zúžení pohledu na chování lidí. Sledování vlastního zájmu je samozřejmě racionální, ale tvrzení, že cokoliv jiného než striktní maximalizace vlastního zájmu je iracionální, nemusí být a není všeobecně přijatelné (Sen, 1987).

Podívejme se nyní podrobněji na hlavní argumenty neoklasické ekonomie proti etice. Vyplynají z přijetí funkce trhu jako morálně neutrální společenské instituce, která sladuje individuální egoismus a veřejný zájem. Neviditelná ruka trhu tak činí prostřednictvím ceny a tímto mechanismem zajišťuje maximální využití omezených zdrojů. Jednotlivec se přitom vůbec nemusí o veřejný zájem starat. Rozšiřování a zobecňování původní Smithovy argumentace – bez ohledu na Smithem definované širší (etické) souvislosti – vedlo ke vzniku Hayekovy teorie spontánního řádu (Hayek, 1973). Základem spontánního řádu je právě trh spočívající na vlastnických právech a smluvních pravidlech. Ukotvení trhu v systému práva činí otázky, zda je něco dobré, či špatné nebo správné, či nesprávné, irelevantními.

Nelze samozřejmě absolutizovat, ale je možno tvrdit, že velká většina ekonomů zpochybovala etiku tím, že za jediný metodologický princip považovala racionální jednání spočívající v maximalizaci užitku. Tvrdili, že hodnota jednání je čistě funkcí jeho pravděpodobných důsledků a jednání samo o sobě nemá vnitřní hodnotu. Z toho vyplývá, že jakákoliv forma morálních úvah je iracionální. Přihlášení se k normativní teorii racionality znamenalo, že etika je pouhá iluze, již motivace vlastním prospěchem překonává.

K odpoutání ekonomie od etiky přispěla dále interpretace Paretova principu efektivity v tom smyslu, že odmítá veškeré hodnotové soudy, a je tudíž objektivní (Gauthier, 1986). V tomto případě jde však o „technicistní“⁷ pohled na efektivitu, který nebere

6 Přehled modelů altruistického chování přináší např. Sigmund (2015).

7 Technicistní (inženýrský) přístup k ekonomii je charakterizován na str. 712.

v úvahu perspektivu distribuční, tedy efektivitu ve společenském smyslu. Mnozí ekonomové a mezi nimi i nositel Nobelovy ceny za ekonomii z roku 1986 James Buchanan tvrdili, že některé atributy rozdělování, jako např. rovnost, závist či altruismus, lze považovat za určitý druh preference a lze je tak subsumovat pod princip efektivitu (Buchanan, 1983). Aniž by se takovéto pojetí dále rozvíjelo, veškeré úvahy směřující ke spravedlivému rozdělování byly tímto odmítnuty a zůstalo jediné hledisko úzce chápané efektivitu.

S významným teorémem, který se stal základem ekonomie blahobytu, přišli v roce 1954 K. Arrow a G. Debreu. Dokázali, že jednání maximalizující individuální užitek v kompetitivní tržní ekonomice produkuje paretoovsky optimální výsledek (není možné zlepšit situaci jedné osoby, aniž by se zhoršila situace jiné osoby). Tento důkaz nazvali teorémem neviditelné ruky. Zásadní je možnost různé interpretace, již tento teorém umožňuje. Na jedné straně jde o přímý argument proti vládním intervencím a potvrzení teze, že trh je prost morálky (*moral-free zone*). Na straně druhé teorém demonstruje skutečnost, že perfektně efektivní trh není možný, což implikuje potřebu mimotržních zásahů.

V průběhu doby i ekonomové hlavního proudu začali uznávat, že „technicistní“ (nebo též „inženýrské“) pojetí efektivitu je neudržitelné. Průlom do vztahu mezi ekonomikou a etikou nastal v souvislosti s vývojem teorie racionální volby a teorie her. Problém tzv. věžňova dilematu (zpočátku označovaný jako paradox), který představuje jednorázové nekooperativní jednání, ukázal, že racionální jednání skupiny jednotlivců vede k výsledku, jenž je pro všechny horší, tedy není paretoovsky optimální. V důsledku tohoto vývoje v teoretické oblasti se diskuse o individuálních právech, spravedlnosti v rozdělování a dalších normativních principech stala stejně legitimní jako diskuse o efektivitě (Heath, 2018). Zásadní je i fakt, že teorie racionální volby zároveň umožnila studovat interakce menšího rozsahu než agregovaný trh či všeobecná rovnováha, a dala tak vzniknout experimentální ekonomii. Prováděné experimenty potvrdily, že morální normy mají významný vliv na jednání lidí a že lidé mají sklon ke kooperativnímu jednání.

3. Přibližování ekonomie a etiky

K. Arrow ve svém vlivném článku *Social Responsibility and Economic Efficiency* z roku 1973 definuje podmínky, které omezují neviditelnou ruku. Rozlišuje dva typy situací, kdy maximalizace individuálního užtku je společensky neefektivní, a sice znečišťování životního prostředí, za něž firma neplatí (problém externalit), a informační asymetrii, kdy výrobce má více informací než kupující. Z existence fenoménu selhání trhu je pak možno logicky odvodit argumentaci pro potřebnost etiky. Tento přístup rozpracovává ve své teorii hospodářské etiky (používá termín *economic ethics*); Heath (2008, 2014). Tvrdí, že ideál paretové efektivitu, kombinovaný se souborem empirických požadavků ohledně

podmínek, za nichž soutěž na trhu vytváří ceny omezených zdrojů, může generovat specifitější soubor principů, které řídí morální úvahy ekonomických aktérů. Mezi tyto principy patří Arrowovy podmínky pro dokonalou soutěž (zákaz využívání externalit, informačních asymetrií a zneužívání postavení na trhu), ale např. i absence protekcionistických opatření.

Někteří autoři spojují nutnost etiky se selháním vlády. Na rozdíl od selhání trhu však tento koncept nemá v literatuře jednotný výklad. Např. Jaworski (2013) považuje dobývání renty za selhání vlády. Tato interpretace však není všeobecně uznávána. Silný argument proti spočívá ve skutečnosti, že dobývání renty se často objevuje i v čistě soukromých transakcích odehrávajících se bez jakékoliv vládní intervence.

Významným impulsem pro sblížování ekonomie a etiky bylo položení základů teorie firmy. V době, kdy na poli ekonomické teorie vládla neoklasická ekonomie a snaha o přiblížení ekonomie tzv. tvrdým vědám, totiž stále chyběla koherentní teorie firmy, která by osvětlila, jakým problémům čelí manažeři při řízení korporací, kdy je jejich úkolem zajišťovat kooperativní jednání mnoha lidí. O moderní teorii firmy se zasloužili hlavně Berle a Means (1932), Coase (1937) a později Williamson (1973). Teorii minimalizace transakčních nákladů završila teorie agenta a principála, která umožnila popsat mechanismus firmy (korporace) jako organizační formu minimalizující celkové transakční náklady. Tento koncept zároveň otevřel možnost studovat pobídky vedoucí ke sladování zájmů agentů a principálů, nebo naopak ke konfliktům mezi zájmy obou těchto skupin. Moderní teorie firmy a teorie řízení otevřely široké pole působnosti pro teoretiky i praktiky podnikatelské etiky. V tomto kontextu se objevují mj. teorie zainteresovaných stran (*stakeholders*) a společenské odpovědnosti firmy (*corporate social responsibility*) a řeší se otázky, jak se do řízení organizací promítají hodnoty a jak hodnoty ovlivňují jednání lidí i výkonnost organizací.

Snahy o zdůrazňování společných kořenů ekonomie a etiky či hledání průníků mezi oběma vědními disciplínami nalézáme jak mezi ekonomy (Arrow, Marshall, Mill, Myrdal, Sen, Smith, Thaler, Zamagni)⁸, tak mezi filozofy (Heath, Koslowski, Luetge, Ulrich, Weber⁹).

Mezi současnými ekonomy vyzdvihujícími význam etiky zmiňme názory A. Sena, nositele Nobelovy ceny za ekonomii za rok 1998, který se zabývá mj. asymetrií mezi podnikatelskými principy a morálními city v moderní ekonomii. Zatímco podnikatelské principy jsou považovány za elementární, ale zároveň univerzální, morální city jsou sice chápány velmi komplexně, ale není jim přiznáván téměř žádný dopad na ekonomické transakce. Podle Sena (1993) jsme ve skutečnosti svědky kombinace podnikatelských

8 Nejvýraznější osobností mezi současnými českými ekonomy zabývajícími se etickými otázkami je L. Mlčoch, který se věnuje zejména etickým aspektům české ekonomické transformace.

9 Významně ovlivnil metodologii společenských věd včetně ekonomie.

principů a morálních citů v podobě existence společenských konvencí a norem, které jsou odrazem kulturních zvyklostí lišících se v čase a prostoru. Nelze proto opřít se ani o jediný univerzální princip ekonomický (maximalizace zisku), ani o jediný univerzální etický koncept (altruismus). Východiskem může být sledování mnohonásobných cílů, jež samozřejmě zahrnují zisk, ale s ním mohou soutěžit i cíle jiné nebo mohou fungovat jako omezení reflektující zmíněné konvence a normy. Etika má podle Sena ekonomický smysl, a to přímý, pokud definujeme cíl jako zdokonalení společnosti, nebo nepřímý, pokud je cílem maximalizace zisku a volíme tedy čistě podnikatelské hledisko. Zájem o druhé a o spravedlivé rozdělování musí být pak posuzován čistě instrumentálně, jak nepřímo přispívá k růstu zisku.¹⁰

Jinou perspektivu nabízí Stephen R. C. Hicks, který poukazuje na těsné propojení mezi etickými a ekonomickými otázkami (Hicks, 2008). Vysvětluje je na příkladu ekonomické analýzy nákladů a výnosů, která se často využívá při rozhodování. Základní otázkou je, na základě jakých standardů definujeme náklady a výnosy. Možností je mnoho a je důležité uvědomit si, že zařazení do kategorie nákladů nebo výnosů záleží na hodnotových soudech. Ale i samotný výsledek ekonomické analýzy vede přímo k etickým otázkám. Hicks ve vrací k debatě o kapitalismu a socialismu velmi rozšířené v minulých dvou stoletích a konsenzuálnímu názoru, že kapitalismus je efektivní ve vytváření blahobytu, zatímco socialismus je efektivní v udržování lidí v chudobě (princip rovnosti). Zastánci kapitalismu používají tento výsledek k argumentaci, že kapitalismus je dobrý. Jiní mohou tvrdit, že socialismus je dobrý, a to v poloze teoretické, nikoliv však praktické. Za oběma pozicemi se skrývá implicitní předpoklad, že dobro určují praktické důsledky (první názor), nebo právě naopak dobro neurčují důsledky, ale morální ideál (druhý případ). Hicks tak dospívá k druhé základní etické otázce spojující obě disciplíny: Je dobro nebo zlo určováno praktickými důsledky, nebo něčím jiným, např. nějakou autoritou (bůh, různé instituce), hledáním racionální konzistence, empatií, svědomím?

Vedle těchto otázek (co je standardem dobra a jak se stanoví, že něco je dobré) rozebírá ještě třetí otázku, a sice kdo jsou příjemci dobra. Ekonomická teorie obvykle pracuje s racionálními jednotlivci, kteří sledují vlastní zájem. Hicks se táže, zda je vlastní zájem morální a zda moralita znamená individuální odpovědnost za život každého jedince, nebo zda jednotlivec odpovídá i za druhé, a pokud ano, v jaké míře. Tím se dostává k debatě na téma egoismus a altruismus a úloze (charitativní) pomoci druhým. V případě egoistického chování je pomoc těm, kteří se o sebe nedokáží postarat, dobrovolná a v případě čistého altruismu je pomoc potřebným na prvním místě. Tyto otázky v praxi řeší politika a politicko-ekonomické systémy.

10 Podrobněji Bohatá (1999).

Jak etická, tak ekonomická analýza se stávají komplexními a tři zmíněné otázky poskytnou východisko k integraci obou disciplín.

Hicks se obrací ke Smithovi a tvrdí, že Smith se snaží najít pozici ve středu mezi tradičními etickými teoriemi, které jsou altruistické, a svou ekonomickou teorií pohlížející na kapitalismus jako na síť win-win transakcí způsobených silou sobeckých jedinců operujících na volném trhu.

Jako ilustrace přístupu filozofa mohou sloužit úvahy, jež předkládá ve svém díle Koslowski (1988, 1996). Vychází z teze, že ekonomie považuje za nejsilnější motiv lidského jednání vlastní zájem. Etika tradičně spatřuje jako hlavní motivy lidského jednání dobro, povinnost a ctnosti. Pokud ekonomická teorie analyzuje a navrhuje společenské instituce a pravidla jednání na bázi vlastního zájmu a etika poskytuje argumenty pro instituce a normy, které dávají příležitost rozvíjet nejlepší lidskou motivaci, obě disciplíny sledují společné téma, tj. jednající lidi a koordinaci racionálního chování. Podle Marshallových *Principů ekonomie*¹¹ ekonomická teorie nemůže zakládat svou analýzu jen na vlastním zájmu. Realistická etická teorie nemůže zavírat oči před ekonomickými okolnostmi etického jednání, a proto se obě musí navzájem akceptovat a spojit se do ucelené teorie racionálního jednání. Za takovou teorii Koslowski považuje etickou ekonomii nebo ekonomickou etiku, která doplňuje politickou ekonomii zkoumající politické a právní předpoklady ekonomického jednání a institucí. Jak etická ekonomie, tak politická ekonomie jsou založeny na téže formální teorii racionálního jednání, kterou rozvíjí mikroekonomie. Analytický aparát čisté teorie racionálního jednání funguje jak v různých politických a strukturálních podmínkách a různém institucionálním uspořádání, tak i v různých tradicích morální filozofie (etiky). Etická ekonomie stejně jako politická ekonomie používá nástroje ekonomické analýzy, ale je také teorií etických předpokladů kulturního systému ekonomiky, teorií etických pravidel a postojů, které ovlivňují fungování tržní koordinace a cenového mechanismu. Tuto aplikačně orientovanou komponentu etické ekonomie označuje Koslowski jako ekonomickou (hospodářskou) etiku.¹²

Poznamenejme ještě, že jiné vidění prezentuje se svým integrativním přístupem Ulrich (2008, 2013). Snaží se vyplnit mezeru mezi klasickou politickou ekonomikou vyrůstající z morální filozofie a neoklasickou „čistou“ ekonomikou. Je zajímavé, že jeho přístup bývá kritizován buď jako příliš radikální, nebo příliš naivní. Pokusme se tedy osvětlit, proč může budit zcela odlišné reakce.

Ulrich rozlišuje tři odlišné přístupy k podnikatelské etice, které různým způsobem odrážejí vzájemný vztah mezi etikou a ekonomikou. Jde o přístup „funkční“, kdy podnikatelská

11 Poprvé byly publikovány v r. 1890 a po léta sloužily jako učebnice ekonomie a politické ekonomie.

12 V německém originále *Wirtschaftsethik*.

etika představuje normativní ekonomii. Předpokládá se, že trh zosobňuje morálku a etika je jakýmsi „lubrikantem“ přispívajícím k posilování ekonomické racionality. Druhý přístup, který označuje jako „korekční“, pojímá podnikatelskou etiku jako aplikovanou etiku. Etika je ovlivňována danými okolnostmi a je chápána jako protiklad ekonomické racionality. Integrovaná podnikatelská etika pak vychází z kritiky ekonomické racionality a vyžaduje etické zdůvodnění této racionality, jež vyúsťuje v kvalitativně odlišné pojetí racionality, tzv. sociálně-ekonomickou racionalitu. Sociálně-ekonomická (etická) racionalita má v Ulrichově pojetí dvě dimenze: technickou racionalitu efektivního využívání omezených zdrojů a zboží a etické řešení konfliktů zájmů při rozdělování nákladů a výnosů. Na rozdíl od normativní logiky vzájemné směny, která je založena na síle a podmíněné spolupráci navzájem nezainteresovaných jednotlivců orientovaných na získání vlastního prospěchu (ekonomická racionalita) Ulrich propaguje normativní logiku mezilidských vztahů, založenou na spravedlnosti a nepodmíněném recipročním respektu lidských jedinců a jejich důstojnosti. Etika je tímto přístupem nadřazena logice (morálce) trhu. Podle jeho názoru ekonomický redukcionismus prohlásil morálku trhu za adekvátní a přes paretovské optimum dospěl Buchanan (1983) k nejkonzistentnějšímu (smluvnímu) konceptu ekonomické racionality. Současně zdůraznil, že paretovské pravidlo je pravidlem etickým a ztotožnil tak metodologický individualismus s individualismem normativním. Ulrich se opírá o Arrowa (1994), který zastává jiný názor, protože poukazuje na silné pokušení spojovat metodologii a ideologii. V tomto smyslu Ulrich rozvíjí myšlenku, že ekonomie přehlíží zásadní rozdíl mezi efektivitou a spravedlností. Metodologický individualismus považuje preference jednotlivců za finální normativní instanci, a připouští tedy pouze ty osobní zájmy, které mohou být všeobecně sledovány (univerzalizmus). Zároveň odhlíží od sociálních okolností a rozložení sil ve společnosti, v němž se setkávají smluvní partneři.

Ulrich dále řeší otázku smyslu podnikání, jimž by měl být příspěvek k dobrému životu, tedy tvorba hodnoty nahlížená ze širších hledisek než maximalizace zisku. V tomto směru by měl mít jednotlivec svobodu volby, což odpovídá filozofickému konceptu politického liberalismu.

Ve své charakteristice politicko-ekonomického systému Ulrich (2008) předpokládá, že základem svobody nebude svobodný trh, ale obecná občanská práva bez ohledu na kupní sílu a konkurenční schopnost jejich nositelů. Ve snaze, aby jeho teorie nezůstala jen utopií, se zabývá odpovědností jednotlivých hráčů. Ústředním problémem je interdependence mezi jednotlivcem a institucionální etikou, jinými slovy, jak zajistit, aby etické přesvědčení jednotlivých hráčů a institucionální pravidla se navzájem podporovala. Ulrich odmítá jak koncepty, které částečně či plně odnímají morální bříme z ekonomických aktérů a přenášejí je na trh jako jediné centrální místo sociálně-ekonomické odpovědnosti, tak koncepty spoléhající pouze na etickou sebekontrolu jednotlivých aktérů. Integrativní

podnikatelská etika přisuzuje významnou roli třem loci – jednotlivým občanům jako ekonomickým hráčům, politikám a podnikatelským subjektům jako korporátním občanům. U občanů se předpokládá občansky odpovědné jednání (jako spotřebitel, investor apod.). Pokud jde o politiku, Ulrich nachází inspiraci v konceptu *Vitalpolitik* (autoři Rustow a Roepke), která dává normativní orientaci, stanoví limity trhu a stojí tak nad politikou konkurence. *Vitalpolitik* není úkolem ekonomických expertů, ale vychází z veřejné diskuse (Woersdoerfer, 2013). V tomto kontextu Ulrich (2013) zdůrazňuje, že v procesu společného uvažování bude stále naléhavější nezastávat jen perspektivu občana jedné země, ale světového občana. Korporátní etika zahrnuje autonomní závazek řídit se principy integrity ve vztahu ke stakeholderům a etickou odpovědnost.

Výše vysvětlená teorie vychází z přesvědčení, že nestačí, aby podnikatelská etika jen přidávala více etických povinností v rámci existující tržní ekonomiky. Jejím úkolem je prosazovat „osvícenou“¹³ ekonomickou racionalitu a budovat „civilizovanou tržní ekonomiku“, jež je součástí společnosti svobodných a sobě rovných občanů.

Dalšími vlivnými autory v německy mluvících zemích jsou Homann a Luetge (2004), jejichž institucionální etickou teorii bychom dle Ulrichovy typologie mohli označit jako funkční. Tito autoři tvrdí, že základní etické koncepce vznikly v předmoderní společnosti a neodrážejí současnou situaci, protože společnost a její struktury se změnily. Odlišují tradiční etiku i v tom smyslu, že se zabývala jednáním, nikoliv podmínkami jednání (zákony, sociální struktury, etické normy), které byly považovány za dlouhodobě stabilní. Moderní doba ale situaci změnila. Podle jejich názoru A. Smith, který si byl této situace vědom, jako první systematicky zavedl diferenci mezi jednáním a podmínkami, aby mohl spojit soutěž a morální, která spočívá právě v podmínkách (pravidlech).

V souladu s rozlišením jednání a podmínek může být etika konceptualizována na úrovni jednání a jako institucionální etika na úrovni podmínek. Zásadní je, aby tyto úrovně nepůsobily proti sobě a nenastala situace popisovaná jako problém věžňova dilematu (racionální jednání jednotlivce vede k horšímu výsledku, protože chybí instituce koordinace). Institucionální etika tedy neospravedlňuje jednání, ale podmínky jednání a nesoustřeďuje se na jednorázové jednání, ale na posloupnost jednání. Otázkou je, podle jakých kritérií je žádoucí pravidla posuzovat. Za jediné vhodné kritérium Homann a Luetge považují vzájemné výhody (definované široce, tedy nejen finanční či materiální výhody) a prospěch. Toto kritérium je však třeba uplatňovat v dlouhodobém horizontu. Etika v jejich pojetí je chápána jako etika vzájemných výhod a pobídek, přičemž pobídky musí být kompatibilní s pravidly.

13 Paralela k osvícenému vlastnímu zájmu (enlightened self-interest).

Luetge (2005) klade otázku, jestli je v hospodářské etice nějaký prostor pro podnikatelskou etiku. Odpověď zní ano, protože nelze předpokládat, že by byla stanovena pravidla pro veškeré možné interakce. Podnikatelská etika vstupuje do hry v souvislosti s existencí neúplných kontraktů, tedy tam, kde formální pravidla chybějí, nebo jsou neúplná.

Závěr

Stat' se zabývá jednak (zdánlivým) fundamentálním protikladem mezi ekonomikou a etikou, jednak styčnými body obou disciplín. Do jisté míry navazuje na příspěvek T. Sigmunda v tomto časopise *Vztah etického a ekonomického chování* (2015), který prezentuje ekonomické modely altruistického chování a pokouší se o určitou syntézu ekonomického a etického uvažování. Autorka přibližuje některé méně známé zdroje, které by podle jejího názoru mohly inspirovat možnou revizi vyhraněných postojů a přinést nové impulsy pro rozvoj konceptů, jež by svou interdisciplinaritou pomohly osvětlovat rostoucí komplexnost současného světa. Pokud ekonomie usiluje o zobrazování a interpretaci reality, nemůže si dovolit ignorovat etické aspekty stále komplikovanějšího života, individuální motivace a interpersonální vztahy. Behaviorální vědy, ale i filozofie ukazují, že jednání člověka je stále více ovlivňováno působením společnosti a různých skupin, v nichž se jednotlivec pohybuje. Sociální dynamika tak ovlivňuje i uplatňování moderních hodnot, jako jsou efektivnost či efektivita, jež jsou pro ekonomii hlavního proudu ústřední.

Moderní ekonomická věda sice velmi sofistikovaným a exaktním způsobem analyzuje a vysvětluje sociální interakce, ale zabývá se jimi v anonymní a neosobní podobě. To je postačující pro uvažování v paradigmatu racionálně jednajícího, informovaného jedince. Problémy současné společnosti, jako jsou zejména rostoucí ekonomická nerovnost, sociální vyloučení, střety identit vedle tradičního střetu zájmů, neudržitelnost stávajícího modelu ekonomického rozvoje či nejnověji nebezpečí nejrůznějších pandemií, kladou před ekonomikou nové výzvy, jež však představují zároveň příležitost pro rozšíření její dosud převažující perspektivy. Některé inspirativní koncepty jsou v této stati zmíněny.

Literatura

- Arvidsson, A., Peitersen, N. (2013). *The Ethical Economy: Rebuilding Value After the Crisis*. New York: Columbia University Press. ISBN 9780231152648.
- Arrow, K. J. (1973). Social Responsibility and Economic Efficiency. *Public Policy*, 21, 303–313.
- Arrow, K. J. (1994). Methodological Individualism and Social Knowledge. *American Economic Review*, 84(2), 1–9.
- Berle, A., Means, G. (1932). *The Modern Corporation and Private Property*. New York. ISBN 0-88738-887-6.

- Bohatá, M. 1999. Nositel Nobelovy ceny za ekonomii za rok 1998. *Politická ekonomie* 47(1) 112–115, <https://doi.org/10.18267/j.polek.9>
- Buchanan, J. M. (1983). *Fairness, Hope and Justice*. Notre Dame: University of Notre Dame Press. ISBN 0268014.604.
- Coase, R. H. (1937). The Nature of the Firm. *Economica*, 4(16), 386–405, <https://doi.org/10.1111/j.1468-0335.1937.tb00002.x>
- Gauthier, D. (1986). *Morals by Agreement*. New York: Oxford University Press. ISBN 9780198249924.
- Hausman, D. M., Mc. Pherson, M. S. (1996). *Economic Analysis and Moral Philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press. ISBN 978-0521608664.
- Hayek, F. A. (1973). *Law, Legislation and Liberty* (čes. Právo, zákonodárství a svoboda). Praha: Akademia. ISBN 8020002413.
- Heath, J. (2009). *Economics without Illusions*. New York: Random House. ISBN 9780307590572.
- Heath, J. (2015). *Morality, Competition and the Firm*. New York: Oxford University Press. ISBN 9780199990481.
- Heath, J. (2018). The Contribution of Economics to Business Ethics, in Heath, E., Kaldis, B., Marcour, A., eds., *Routhledge Companion to Business Ethics*, pp. 290–305, <https://doi.org/10.4324/9781315764818-22>
- Hicks, S. R. C. *Ethics and Economics*. Econlit Collection: Economic Systems. Dostupné z: <https://www.econlib.org/library/Enc/EthicsandEconomics.html>
- Hobbes, T. (2012). *Leviatan*. Kalligram. ISBN 978-80-8101-497-0.
- Holman, R., Loužek, M., Čechák, V., et al. (2006). *John Stuart Mill: Dvě stě let od narození*. CEP. ISBN 978-80-865-4757-2.
- Homann, K., Luetge, C. (2004). *Einführung in die Wirtschaftsethik*. Munster: LIT. ISBN 978-3-8258-7758-3.
- Hundert, E. G. (1994). *The Enlightenment's Fable. Bernard Mandeville and the Discovery of Society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jaworski, P. M. (2013). Moving beyond Market Failure: When the Failure Is Government's. *Business Ethics Journal Review*, 1(8), 50–56, <https://doi.org/10.12747/bejr2013.01.01>
- Koslowski, P. (1988). *Prinzipien der Ethischen Ökonomie*. Tübingen: J.C.B. Mohr.
- Koslowski, P. (1996). Ethics of Capitalism, with a Comment by James M. Buchanan. In: *Ethics of Capitalism and Critique of Sociobiology. Two Essays*. Berlin: Springer, <https://doi.org/10.1007/978-3-662-03311-1>
- Luetge, C. (2005). Economic Ethics, Business Ethics and the Idea of Mutual Advantages. *Business Ethics: A European Review*, 14(2), 108–118, <https://doi.org/10.1111/j.1467-8608.2005.00395.x>
- Mill, J. S. (2011). *Utilitarismus*. Praha: Vyšehrad. ISBN 978-80-7429-140-1.

- Sen, A. (1987). *On Ethics and Economics*. Basil: Blackwell Ltd. ISBN 0-631-15494.
- Sen, A. (1993). Does Business Ethics Make Economic Sense? *Business Ethics Quarterly*, 3(1), 45–54, <https://doi.org/10.2307/3857381>
- Polanyi, K. (1944). *The Great Transformation*. New York: Farrar&Rinehart.
- Sigmund, T. (2015). Vztah etického a ekonomického chování. *Politická ekonomie*, 63(2), 223–243, <https://doi.org/10.18267/j.polek.998>
- Smith, A. (2005). *Teorie mravních citů*. Liberální institut. ISBN 978-80-86389-38-3.
- Smith, A. (2017). *Bohatství národů*. Praha: Grada. ISBN 978-80-86389-60-8.
- Ulrich, P. (2008). *Integrative Economic Ethics: Foundations of a Civilized Market Economy*. Cambridge: Cambridge University Press, <https://doi.org/10.1017/CBO9780511488658>
- Ulrich, P. (2013). Ethics and Economics, in Zsolnay, L., ed., *Ethics in the New Economy: Handbook of Business Ethics*. Peter Lang.
- Williamson, O. E. (1973). Markets and Hierarchies: Some Elementary Considerations. *American Economic Review*, 63(2), 316–325.
- Worsdorfer, M. (2013). Individual versus Regulatory Ethics. An Economic-Ethical and Theoretical-Historical Analysis of German Neoliberalism. *Oeconomia*, 3(4), 523–557, <https://doi.org/10.4074/s2113520713014011>
- Zamagni, S. (2013). *Reciprocity, Civil Economy, Common Good*. Semantic Scholar, Corpus ID: 203601437.